

ИСТОРИЯ НА КОДИФИКАЦИЯТА НА БРОЙНАТА ФОРМА

ЛОРА МИКОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. Л. АНДРЕЙЧИН“ ПРИ БАН
mikova.lora@gmail.com

HISTORY OF CODIFICATION OF COUNT FORM

LORA MIKOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE „PROF. L. ANDEYCHIN“ AT BAS
mikova.lora@gmail.com

The article examines the level of codification of count form from 1945 until now. In some reference books it is not mentioned at all, in other there are detailed rules of its use. The biggest change is related to personal nouns – in 1945 there are doublets (both ordinary plural form and count form after numerals are accepted by codification) and only in 1983 it is written that after numerals ordinary plural form of personal nouns is preferred. In the newest codification from 2012 there are detailed rules of the use of count form and it is stated that after numerals must be used the ordinary plural form of personal nouns.

Keywords: codification, count form, personal nouns, plural form

Употребата на бройната форма за множествено число на съществителните имена от мъжки род, завършващи на съгласна, често предизвиква затруднения и колебания. Освен грешките, допускани в писмената и устната реч, показателни за това са и множеството въпроси, свързани с бройната форма, които постъпват в Службата за езикови справки и консултации – например за периода април 2016 – април 2017 те са стотина. Ето някои от тях: „Как е правилно: *два от най-мащабните турнири* или *два от най-мащабните турнира?*“, „*2 броя оригинала* или *2 броя оригинали?*“, *45 музея/музеи*, *25 ученика/ученици*, *хиляди километри/километра*, *21 посланици/посланика*, *100 участници/участника* и др.

Всички тези случаи са регламентирани в ОПР 2012 на с. 26 и 27. Правилно е: *два от най-мащабните турнири*, *2 броя оригинали*, *45 музея*, *25 ученици*, *хиляди километри*, *21 посланици*, *100 участници*.

Според ОНР 2012 „Бройна форма имат само съществителните от м.р. за нелица, завършващи на съгласна“, като тя „се употребява след числителни бройни имена, числителни за приблизителност и след думите за количество *колко, колкото, толкова, няколко(то)*“ – *10 билета, два заека, пет коня, няколко закона, десетина стола, толкова и толкова броя* (ОНР/ОНР 2012: 26). Докато „Съществителните имена, назоваващи лица, имат само обикновена форма за множествено число след числителни имена и думите за количество *колко, колкото, толкова, няколко(то)*“: *двама експерти, 11 сътрудници, 15 ученици, няколко кандидати* (ОНР/ОНР 2012: 27). Но тази норма невинаги е била такава.

Ще разгледаме степента на кодификация в следните издания: *Правописен и правоговорен наръчник* от 1945 г. (с авт. кол.: И. Хаджов, Ст. Стойков, Л. Андрейчин и др.; издаден от Дружеството на филолозите слависти в България), *Правописен речник Хемус на българския книжовен език* (съставил по официалния правопис от 1945 год. д-р Л. Андрейчин; разрешен от Министерството на пропагандата с № III-2838 от 24.II.1945 г.), *Правописен речник на българския книжовен език* (от първото издание от 1945 г. (съставили: Л. Андрейчин, И. Леков, В. Георгиев; отбелязано е, че е официално издание; издава се от Министерството на народното просвещение) до деветото издание от 1981 г. (същите трима автори и Ст. Стойков), *Граматика на съвременния български книжовен език*, том 2. – морфология, от 1983 г. (издание на Института за български език при БАН), *Правописен речник на съвременния български книжовен език* от 1983 г. (второ фототипно издание от 1995 г.), *Нов правописен речник на българския език* от 2002 г. и *Официален правописен речник на българския език* от 2012 г. (и трите речника са на Института за български език).

От 1945 г. до 1983 г., което са общо 38 години, първата и единствена кодификация на бройната форма е в *Правописния и правоговорен наръчник* от 1945 г. За нелица правилото е същото като сега, но при съществителните за лица има голяма разлика в сравнение с настоящата кодификация – допускат се дублети: и *двама ученици*, и *двама ученика*. В увода текстът на правилото е следният: „След числителни имена и след местоименията *колко* и *няколко* съществителните от мъжки род

образуват множествено число на *-а (-я)*: *два стола, пет камъка, три прозореца, десет самолета, сто лева; колко (няколко) гроша, стола, коня* и т.н. Изрази като *два столове, пет самолети, колко (няколко) столове* са неправилни“. Обаче „Когато съществителните означават лица от мъжки род, могат да запазят и след числителни обикновената форма за множествено число, особено след лични числителни форми като *двама, трима* и др.: *двама ученици (и двама ученика), десет учители (и десет учителя), дванайсет войници (и дванайсет войника)* и пр.“ (Наръчник/Narachnik 1945: 30). Т.е. смята се, че и съществителните от м.р. за лица имат бройна форма след числителните (*десет учителя, двама ученика*), но е възможно да запазят обикновената форма за мн.ч. (*десет учители, двама ученици*).

В словника на наръчника не са отразени бройните форми, както и формите за мн.ч. на съществителните за лица (освен при случаите с правописни особености).

В *Правописния речник Хемус на българския книжовен език*, съставен от Л. Андрейчин и разрешен от Министерството на пропагандата с № III-2838 от 24.II.1945 г., липсва кодификация на бройната форма както в увода, така и чрез словника.

Кодификация на бройната форма липсва и във всички издания на *Правописния речник на българския книжовен език*: от първото издание от 1945 г. до деветото издание от 1981 г.

Може да се обобщи, че от 1945 до 1983 г. единствената кодификация на бройната форма е в *Правописния и правоговорен наръчник* от 1945 г., докато наред с това съществуват и *Правописният речник Хемус на българския книжовен език*, също от 1945 г., и *Правописният речник на българския книжовен език*, чиито първи издания имат забележки от типа на „официално издание“ или „трето преработено официално издание“, а също е и много важно, че непрекъснато са излизали нови преработени издания на този речник. И ако човек между 1945 и 1983 г., особено доста години след 1945 г., би искал да направи справка за правопис и/или пунктуация, най-вероятно би използвал последното в настоящия момент (или колкото се може по-ново) издание на *Правописния речник на българския книжовен език*, напр. от 1954 г. или от 1965 г.,

където обаче липсва информация за правилната употреба на бройната форма. Едва ли някой би използвал *Правописния и правоговорен наръчник* (където има кодификация на бройната форма) и *Правописния речник Хемус на българския книжовен език* (където липсва кодификация на бройната форма), тъй като те са доста по-стари – от 1945 г. И ако все пак някой би избрал да направи справка в тях, то вероятно би предпочел *Правописния речник Хемус*, тъй като в него пише, че е съставен „по официалния правопис“ и е „разрешен от Министерството на пропагандата с № III-2838 от 24.II.1945 г.“. Така че може да се предположи, че с кодификацията на бройната форма в *Правописния и правоговорен наръчник* от 1945 г. са били запознати малко хора.

Втората кодификация на бройната форма е в *Грамматиката на съвременния български книжовен език*, том 2. от 1983 г., издание на Института за български език при БАН. Правилата за употребата на бройната форма са подробно описани в нея (ГСБКЕ/GSBKE 1983: 108). Според тях „Ако съществителните от мъжки род, чиято неопределена форма в единствено число завършва на съгласен звук, се определят от числително бройно *два, три, четири* и т.н., приемат особена форма за множествено число, наречена бройна. (...) Тази форма се употребява също и след наречията *колко, толкова, няколко*“. Но има важна забележка: „От съществителни нарицателни за лица обаче в езиковата практика все по-често се предпочитат обикновените форми за множествено число след числителни бройни, напр: *петдесет и пет войници, сто и петдесет учители, триста летовници* и пр.“. Това е затвърдено особено след мъжколичните числителни: „След мъжколичните числителни бройни, завършващи на *-ма, -има, -ина* (...) също се употребяват обикновените форми за множествено число, напр.: *двама студенти, петима инженери, седмина работници* и пр.“. Допълва се, че „Бройната форма не се употребява също подир *колцина, неколцина, малцина*, напр.: *колцина учители, неколцина ученици, малцина работници*“. При описанието на фонетичните особености при образуването на бройната форма обаче има препоръка, която отсъства в другите разглеждани тук справочници: „Звукът [е] от наставките *-еи, -ел, -ен* не отпада в бройната форма, напр.: *три прозореца, два орела, пет овена* и пр. От съществителни нарицателни за лица обаче в езиковата практика все по-често се предпочитат обикновените форми за множествено число след числителни бройни, напр: *петдесет и пет войници, сто и петдесет учители, триста летовници* и пр.“

вителни с наставка *-ец, -ел, -ен* обаче се предпочитат след числителни бройни обикновени форми за множествено число, напр.: *пет прозорци, три орли, сто овни* и пр.“.

Има три съществени разлики между академичната граматика и кодификацията от *Правописния и правоговорен наръчник* от 1945 г.

1. В ГСБКЕ 1983 при съществителните с наставка *-ец, -ел, -ен* се предпочита обикновената форма за мн.ч.: *пет прозорци, три орли, сто овни*, въпреки че се допуска и бройната форма: *три прозореца, два орела, пет овена*. Докато според кодификацията от 1945 г. няма такива изключения от правилото, съчетанията *пет прозорци, три орли, сто овни* са неправилни.

2. Според академичната граматика при съществителните за лица „в езиковата практика все по-често се предпочитат обикновените форми за множествено число след числителни бройни, напр: *петдесет и пет войници, сто и петдесет учители, триста летовници*“. Според 1945 г. са дублети: *десет учители* и *десет учителя*.

3. Според ГСБКЕ 1983 бройната форма не се употребява след мъжколични числителни (*двама, петима, седмина* и под.), след *колцина, неколцина, малцина*. А според 1945 г. са дублети: *двама ученици* и *двама ученика*, а *колцина, неколцина* и *малцина* не са споменати. Въпреки че в Наръчник 1945 пише, че съществителните от м.р. за лица „могат да запазят“ обикновената форма за мн.ч. „особено след лични числителни форми като *двама, трима* и др.“ (подч. мое, Л. М.), но във всеки случай е допусната употребата както на бройната, така и на обикновената форма за мн.ч. след мъжколичните числителни: и *двама ученици*, и *двама ученика*.

В академичната граматика от 1983 г. пише, че „в езиковата практика все по-често се предпочитат“ обикновените форми за мн.ч. след числителни бройни при съществителните от м.р. за лица – *петдесет и пет войници*, но не е съвсем ясно дали бройната форма се смята за грешна в този случай, напр. *петдесет и пет войника*. Обаче ако тя беше допустима, това вероятно щеше да е споменато. Освен това по отношение на мъжколичните числителни академичната граматика е категорична: предписва използването само на обикновената форма за мн.ч. на съществителните от м.р. за лица: *петима инженери*. Това също е аргу-

мент в полза на предположението, че авторите са смятали за грешни съчетания от типа на *петдесет и пет войника* и че читателите на граматиката също са разбирали текста така. Важното е, че това е препоръка да не се използва бройна форма при съществителни от м.р. за лица, и тя е утвърдена в речниците, които излизат от 1983 г. до днес.

Може да се обобщи, че до 1983 г. наред с *двама ученици* и *десет учители* се допускат и *двама ученика* и *десет учителя*. От 1983 г. нататък се предпочита обикновеното мн.ч. при съществителните за лица: *двама ученици*, *десет учители*, и постепенно е изведено като правило през 2012 г. (в речника от 2002 г. в словника ясно личи, че само съществителните за нелица имат бройна форма, но няма изрично правило).

От 1983 г. до днес излизат три правописни речника, издадени от Института за български език при БАН: *Правописен речник на съвременния български книжовен език* от 1983 г., *Нов правописен речник на българския език* от 2002 г. и *Официален правописен речник на българския език* от 2012 г.

В *Правописния речник на съвременния български книжовен език* от 1983 г. само в текста на словника, и то само при едносричните съществителни и съществителните, завършващи на *-ър* и *-ой* (тъй като при тях се посочват допълнителни форми поради наличието на правописни и правоговорни особености), е посочвана последователно бройна форма при съществителните за нелица след числително бройно: *влак*, *влакове*, *(два) влака*. При съществителните за лица (пак само при едносричните и завършващите на *-ър* и *-ой*) не е посочена бройна форма, а само обикновена форма за мн.ч.: *министър*, *министърът*, *-а*; *министри*; *министре!* и *цар*, *царят*, *-я*; *царе*; *царю!* и *царю!* Т.е. при съществителните от м.р. за нелица е утвърдено правилото, което не е променяно още от 1945 г. – че след числителни се употребяват в бройна форма. Обаче при съществителните за лица не става ясно имат ли бройна форма, или не. Това е показано в словника на речниците от 2002 и 2012 г., където при съществителните от м.р. винаги е посочена и форма за мн.ч., и форма за мн.ч. след числително име: при лицата – обикновена форма за мн.ч., а при нелицата – бройна форма. Напр.: *божур*; *божури*, *(два и т.н.) божура*; но: *бодигард*; *бодигардове*, *(двама и т.н.) бодигардове*.

В *Новия правописен речник на българския език* от 2002 г. при правилата за вмятане и изпадане на гласни е спомената бройната форма и това, че тя е при имена на нелица: „При съществителни от чужд произход на **-ър**, **-ъл** от типа на *театър*, *министър*, *диоптър*, *бинокъл*, *цикъл* формата в ед.ч. съдържа вметнато **ъ** в последната сричка, което се запазва при членуване на имената в ед.ч. и в бройната форма (при имена на не-лица), но изпада при формата за мн.ч.:

театър, *театърът*, *-а*, *два театъра*, *театри*;

бинокъл, *бинокълът*, *-а*, *два бинокъла*, *бинокли*;

министър, *министърът*, *-а*, *министри*“ (НПР/NPR 2002: 25).

Употребата на бройната форма само при имена за нелица е кодифицирана и чрез словника (вж. по-горе).

Третата кодификация чрез конкретни правила е в *Официалния правописен речник на българския език* от 2012 г. В началото бяха приведени цитати от ОПР 2012, задаващи нормата за употребата на бройната форма. Разликата в сравнение с кодификацията в академичната граматика от 1983 г. е незначителна: всички съществителни от м.р. за нелица, завършващи на съгласна, имат бройна форма, не са отделени по никакъв начин съществителните с наставка *-ец*, *-ел*, *-ен*, при които според ГСБКЕ 1983 има дублетност: *три прозореца*, *два орела*, *пет овена* и предпочитаните *пет прозорци*, *три орли*, *сто овни*. В ОПР 2012 вече категорично е предписано това, което в ГСБКЕ 1983 звучи по-скоро като препоръка: съществителните за лица имат само обикновена форма за мн.ч. (а според ГСБКЕ 1983 тя „все по-често“ се предпочита „в езиковата практика“, но не пише изрично, че е единствената им форма за мн.ч.).

И така, при прегледа на кодификацията на бройната форма става ясно, че от 1945 г. до днес за съществителните от мъжки род, назоваващи нелица, правилата не са променяни: след числителни и след *колко* и *няколко* (впоследствие са добавени и *толкова*, *колкото* и *няколкото*) те се употребяват в бройна форма: *два стола*, *няколко коня*. През 1983 г. в ГСБКЕ се допускат дублети само за съществителните от м.р. за нелица, завършващи на *-ец*, *-ел*, *-ен*: *три прозореца*, *два орела*, *пет овена* и *пет прозорци*, *три орли*, *сто овни*, като последните са предпочитани. Обаче и в трите академични правописни речника – от 1983, от 2002 и

от 2012 г. формите са само *два овена, два орела, два прозореца*, т.е. няма изключения, всички съществителни от м.р. за нелица приемат бройна форма след числителни и след *колко, няколко* и под.

При съществителните от м.р., назоваващи лица, промяната от 1945 г. до днес е голяма: през 1945 г. в *Правописния и правоговорен наръчник* при тях има дублетност: *двама ученици*, но и *двама ученика, дванайсет войници*, но и *дванайсет войника*. Едва през 1983 г. в ГСБКЕ тази дублетност е отменена: предпочитат се *петдесет и пет войници, сто и петдесет учители, триста летовници* (въпреки че не пише изрично, че употребата на бройната форма в тези случаи е грешна, а не просто непрепоръчителна) и за правилни се смятат само *двама студенти, петима инженери, седмина работници*, неправилно е да се използва бройна форма, напр. *петима инженера*. Тези предписания важат и до днес според най-новата кодификация в ОПР 2012, като вече в правилата изрично е написано, че съществителните от м.р., назоваващи лица, имат само обикновена форма за мн.ч.

Показателно за степента на кодификацията на бройната форма е и това, че през май 2008 г. на задължителния държавен зрелостен изпит по български език и литература се проверява дали се знае какви са правилните форми на съществителните от м.р., завършващи на съгласна, когато назовават лице, и когато назовават нелице. В 36. въпрос от изпита трябва да се напишат правилните форми на съществителните в скобите: *19 изявени (педагог)* и *5 училищни (колектив)* (материалите са достъпни на сайта на Министерството на образованието и науката: <http://www.mon.bg/?go=page&pageId=1&subpageId=105>). Това значи, че категорично се е приемало, че съществителните от м.р., назоваващи лица, нямат бройна форма и единствено съчетанието *19 педагози* е правилно, не и *19 педагога*. Това е в съответствие с действащата тогава кодификация на употребата на бройната форма – в ГСБКЕ 1983, както и частичната кодификация в НПР 2002. Както бе споменато по-горе, въпреки че в актуалния тогава нормативен справочник (НПР/NPR 2002) няма изрично правило за това, формите в словника му ясно показват, че само съществителните от м.р. за нелица имат бройна форма, а и в увода на речника при правилата за вмятане и изпадане на гласни пише,

че бройната форма е при имена на нелица, и това е показано и нагледно чрез примерите към правилото (вж. и по-горе самото правило и примерите към него).

В заключение привеждаме таблица с нагледни примери, показващи кодификацията на бройната форма според трите справочника, в които има предписания за употребата ѝ, и втора таблица, съдържаща текста на правилата в трите справочника, които засягат бройната форма.

Форми за мн.ч. на съществителните имена от м.р., завършващи на съгласна		
	За нелица	За лица
Наръчник 1945	<i>два стола, три прозореца, няколко коня</i>	<i>двама ученици и двама ученика, десет учители и десет учителя</i>
ГСБКЕ 1983	<i>два стола, няколко коня Но: същ. на -ец, -ел, -ен: три прозореца, два орела, пет овена и предпочитаните пет прозорци, три орли, сто овни</i>	<i>двама ученици, десет учители</i>
ОПР 2012	<i>два стола, три прозореца, няколко коня</i>	<i>двама ученици, десет учители</i>

Таблица 1. Форми за мн.ч. на съществителните имена от м.р., завършващи на съгласна, според трите справочника, в които има кодификация – нагледни примери.

Форми за мн.ч. на съществителните имена от м.р., завършващи на съгласна		
	За нелица	За лица
Наръчник 1945	„След числителни имена и след местоименията <i>колко</i> и <i>няколко</i> съществителните от мъжки род образуват множествено число на <i>-а (-я)</i> : <i>два стола, пет камайка, три прозореца, десет самолета, сто лева; колко (няколко) гроша, стола, коня</i> и т.н. Изрази като <i>два столове, пет самолети, колко (няколко) столове</i> са неправилни“ (Наръчник/Narachnik 1945: 30).	„Когато съществителните означават лица от мъжки род, могат да запазят и след числителни обикновената форма за множествено число, особено след лични числителни форми като <i>двама, трима</i> и др.: <i>двама ученици (и двама ученика), десет учители (и десет учителя), дванайсет войници (и дванайсет войника)</i> и пр.“ (Наръчник/Narachnik 1945: 30).

ГСБКЕ 1983	<p>„Ако съществителните от мъжки род, чиято неопределена форма в единствено число завършва на съгласен звук, се определят от числително бройно <i>два, три, четири</i> и т.н., приемат особена форма за множествено число, наречена бройна. (...) Тази форма се употребява също и след наречията <i>колко, толкова, няколко</i>“ (ГСБКЕ/GSBKE 1983: 108).</p> <p>„Звукът [e] от наставките <i>-ец, -ел, -ен</i> не отпада в бройната форма, напр.: <i>три прозореца, два орела, пет овена</i> и пр. От съществителни с наставка <i>-ец, -ел, -ен</i> обаче се предпочитат след числителни бройни обикновени форми за множествено число, напр.: <i>пет прозорици, три орли, сто овни</i> и пр.“ (ГСБКЕ/GSBKE 1983: 108).</p>	<p>„От съществителни нарицателни за лица обаче в езиковата практика все по-често се предпочитат обикновените форми за множествено число след числителни бройни, напр: <i>петдесет и пет войници, сто и петдесет учители, триста летовници</i> и пр. След мъжколичните числителни бройни, завършващи на <i>-ма, -има, -ина</i> (...) също се употребяват обикновените форми за множествено число, напр.: <i>двама студенти, петима инженери, седмина работници</i> и пр. Бройната форма не се употребява също подир <i>колцина, неколцина, малцина</i>, напр.: <i>колцина учители, неколцина ученици, малцина работници</i>“ (ГСБКЕ/GSBKE 1983: 108).</p>
ОПР 2012	<p>„Бройна форма имат само съществителните от м.р. за нелица, завършващи на съгласна. (...) Бройната форма се употребява след числителни бройни имена, числителни за приблизителност и след думите за количество <i>колко, колкото, толкова, няколко (то)</i>“ (ОПР/OPR 2012: 26).</p>	<p>„Съществителните имена, назоваващи лица, имат само обикновена форма за множествено число след числителни имена и думите за количество <i>колко, колкото, толкова, няколко(то)</i>“ (ОПР/OPR 2012: 27).</p>

Таблица 2. Форми за мн.ч. на съществителните имена от м.р., завършващи на съгласна, според трите справочника, в които има кодификация – текст на правилата.

ИЗТОЧНИЦИ / SOURCES

ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София, Издателство на БАН. [GSBKE 1983: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]

Наръчник 1945: Правописен и правоговорен наръчник. София, Българска книга. [Narachnik 1945: Pravopisen i pravogovoren narachnik. Sofia, Bългарска книга.]

НПР 2002: Нов правописен речник на българския език. София, Хейзъл. [NPR 2002: Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Heyzal.]

ОПР 2012: Официален правописен речник на българския език. София, Просвета. [OPR 2012: Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Prosveta.]

ПРБКЕ 1945: Правописен речник на българския книжовен език. София, Министерство на народната просвета. [PRBKE 1945: Pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik. Sofia, Ministerstvo na narodnata prosveta.]

ПРСБКЕ 1983: Правописен речник на съвременния български книжовен език. София, БАН. [PRSBKE 1983: Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia, BAN.]

Речник Хемус 1945: Правописен речник Хемус на българския книжовен език. София, Хемус А.Д. за книгопечатане и издателство. [Rechnik Nemus 1945: Pravopisen rechnik Nemus na balgarskiya knizhoven ezik. Sofia, Nemus A.D. za knigopечатане i izdatelstvo.]

✉ *Ас. Лора Микова*

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Assist. Lora Mikova*

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria